

TÜRK EBRÛSUNUN TÂRİHİ, HUSÛSİYETLERİ, KULLANIM YERLERİ ve TEKÂMÛL SÜRECİ

Tevfik Alparslan Babaoğlu

Araştırmacılar, ebrû tekniği ile yâni bir sıvı üzerinde boya ları yüzdürmek ve ortaya çıkan deseni kâğıda tespit etmek sûretiyle kâğıt boyama usûlünün, kâğıdın îcâdıyla berâber ortaya çıkmış olabileceğini söylese ler de bunu doğrulayacak delilleri sunamamaktadırlar.

Bugüne kadar bu konuda somut deliller sunulamasa da; sanat tarihçilerinin, bir Uzak Doğu kâğıt bezeme sanatı olan ve esin ya da tekâmül yoluyla ebrûya dönüşmüş olduğunu ifâde ettikleri suminagaşi tekniği konusunda yazılmış en eski belge *Song Hânedanlığı* sırasında yaşamış olan *Su Yijian*'ın (957-995) yazmış olduğu bir risâledir. Ancak bu risâlede târif edilen usûllerle bezenmiş kâğıtların örnekleri bulunmamaktadır.⁵⁴,

Türk Ebrû Târîhi

Kadîm kitap sanatlarımız içerisinde önemli bir yere sahip olan, başlangıçta sadece üzerine yazılmak için yapılan ancak daha sonra defter kaplarında yan kâğıdı olarak ya da çârkûşe ciltlerde deri yerine ve nihayet murakkaa albümlerinin ve levhaların pervazlarında kullanılan ebrûnun târihi, diğer sanatlarımıza kıyasla maâlesef bilinmezlerle doludur. Üzerine târih atıldığı için târihlenebilen bilinen en eski ebrûnun, fırça kullanmadan boya ları iğne ile damlatıp daha sonra şekil vermek sûretiyle İran'da yapılan ve ABD'deki *Kronos Koleksiyonu*'nda bulunan 901 (1496) tarihli ebrû⁵⁵ olduğu düşünülürse, İstanbul'da da yaklaşık beşyüz senedir icra edildiği rahatlıkla söylenebilecek olan ebrûnun târihindeki bu bilinmezliğin en önemli sebebinin hüsn-i hatta olduğu gibi ebrûlara imza atmak gibi bir geleneğin olmayışı, imza atılsa bile ebrûnun, kullanım yerinin boyutlarına göre kesilerek kullanılması yüzünden imzânın, muhtemelen ebrûnun kullanılmayan parçasında kalması olduğu söylenebilir.

⁵⁴ Jake Benson, "Historical Reference to Paper Marbling in East Asia", Society of Marbling 2005 Annual, Colorado 80634, ABD, s.20-27

⁵⁵ Navina Najat Haidar and Marika Sardar (with contributions of Jake Benson), "The Art of Abri: Marbled Alum Leaves, Drawings and Paintings of the Deccan", Sultan's of Deccan India, 1500-1700, Opulence and Fantasy, THE METROPOLITAN MEUSEUM OF ART, NEW YORK, Distributed by Yale University Press, New Heaven and London, sahife (157 - 161).

Mehmet Ali Kağıtçı, 1969 senesinde İsviçre'de yayınlanan Palette Dergisi'ne yazdığı makalenin⁵⁶ ebrû ile ilgili bölümünde, Topkapı Sarayı Arşivi'nde, kabındaki ebrûnun üzerinde 850/851 (1447) tarihi bulunan bir kitap gördüğünden bahseder ancak kitabın kayıt numarasını vermediği için bu ebrû bugüne kadar bulunamamıştır.

Hindistan'daki "Khuda Bakhsh Oriental Public Library"de bulunan ve *Abdullah Sayrâfi* tarafından kaleme alınan *Risale-i Hoşnüvisân*'dan⁵⁷ (Hattatlar Risalesi) öğrendiğimize göre ise 16. yy'da ebrû iki farklı teknikle yapılmaktadır. İlk ve kadim olan teknik, topraktan elde edilen ve içlerine katılan ne olduğunu bugün bilemediğimiz yüzey aktif bir madde nedeniyle su üzerinde batmadan yüzmeleri sağlanan boyları su üzerine damlatmak ve elde edilen deseni kâğıda aktarmak sûretiyle gerçekleştirilmektedir ki risalede bu teknikten *abrî-i âbî* diye bahsedilmektedir. Günümüze kadar gelen diğer teknikte ise başlangıçta üzerinde ebrû yapılacak sıvının kıvâmı *hülbe* (boytohumu, çemenin hammaddesi) ile artırılır ve boyalara *sabun ağacı özü* ilâve edilerek sıvının üzerinde açılmaları sağlanır ki risalede bu teknikten de *abrî-i âhârî* diye söze edilmektedir.

Risâle-i Hoşnüvisân'da ebrû tekniği ile alâkalı anlatılanlar bugün için elimizde olan eski ebrûlarla da örtüşmektedir. Nitekim Mâlik-i Deylemî'ye âit 1554 tarihli kıt'anın⁵⁸ yazıldığı ebrûnun desenleri, daha sonra yapılan ebrülara kıyaslandığında çok daha oynaktır ve boyların kontrolsüz bir şekilde yayıldığı yâni *abrî-i âbî* tekniğiyle kıvamsız su üzerinde yapıldığı görülmektedir.

Sözkonusu risâlede ebrû tekniği ile kâğıt bezenmesinin ilk defa *Abdullah Murvarid* isimli kişi tarafından yapıldığı, döneminin önemli nestalik hattatlarından *Heratlı Mir Ali*'nin bugün *bülbülyuvası* ya da *mutaf ebrûsu* adıyla bilinen desenle hazırlanmış soluk renkli böyle kâğıtlara yazdığı, bunların çok beğenilmesi üzerine dönemin diğer hattatlarının da ebrûlu kâğıtlar üzerine yazmaya başladıkları ve böylece ebrûnun yaygınlaştığından bahsedilmektedir.

Mâlik-i Deylemî'ye âit kıt'adan sonra İstanbul'da bilinen en eski ebrûları barındıran ve Hicrî 1017'de (1608-1609) yazılan Fuzûlî'nin *Hadikat-üs Süedâ* isimli eserinin bir kopyasının ilk

⁵⁶ Mehmet Ali Kağıtçı, Palette, SANDOZ S.A., Sayı :30, Shf.: 14, 1969

⁵⁷ Navina Najat Haidar et all.

⁵⁸ Uğur Derman, *Türk Sanatında Ebru*, AK Yayınları, Nisan 1977.

sayfasında yazılı olan “*mâ Şebek Mehmet ebrîsi*” notundan bu ebrûların, *Tertîb-i Risâle-i Ebrî*’de kendisinden “rahimehullah” (Allah rahmet etsin) duâsı ile bahsedilen “Şebek” lâkaplı Mehmet Efendi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. İsmi bilebildiğimiz en eski ebrûcumuz olan Şebek Mehmet Efendi’nin *Tertîb-i Risâle-i Ebrî*’nin yazım târihi olduğu düşünülen 1608 yılından önce vefât etmiş olması gerekmektedir. Aynı risâlede kendisinden “nüsha-i Şebek” diye bahsedilmesinden de kendisinin bugün elimizde olmayan ebrû ile alâkalı bir de risâlesinin olduğunu anlıyoruz.⁵⁹

Tertîb-i Risâle-i Ebrî ve Risale-i Hoşnüvisân dışında ebrû konusunda çok sınırlı olsa da bilgi sağlayan bir diğer kaynak Ali Emîrî Kütüphânesi’nde muhafaza edilen *Âhar Mecmuası*’dır.⁶⁰ Yazıldığı târih bilinmeyen ve ebrûnun yapılışıyla ilgili iki târif ihtivâ eden risâlede, hatip ebrûsu yapmak için kitre kıvamının nasıl olması gerektiği târif edildiğine göre Hatip Mehmed Efendi’den (öl. 1773) sonraki bir târihte yazılmış olmalıdır.

İsmi bilebildiğimiz bir sonraki ebrûcu, aynı zamanda hattat olan ve fevkalâde güzel kırmızı mürekkep yapmakla şöhret bulduğu için Lâ’lî lâkabıyla tanınan Muhammed Fenâî Efendi’dir⁶¹ ancak ne Şebek Mehmed Efendi’ye ne de Lâ’lî Muhammed Fenâî Efendi’ye ait olduğu ispatlanmış bilinen bir ebrû bulunmamaktadır.

Elimizde ebrûlarından örnekler olan en eski ebrûcu, aynı zamanda bir hattat ve Ayasofya Camii Hatîbi olan Mehmed Efendi’dir. Doğum târihi ve ebrûyu kimden öğrendiği bilinmemektedir. İstanbulludur. Tuhfe-i Hattâtîn’de⁶² kendisinden *pîr-i mübârek ve ebrî tâbir olunan münakkaş, musannâ kâğıt bunların icâdidir*⁶³ diye bahsedildiğine göre Muharrem 1187/Nisan 1773’de vefât ettiğinde hayli yaşlı olmalıdır. 1187 (1773) yılındaki meşhur Hocapaşa yangınında, yanan evindeki ebrûlarını kurtarmak isterken ebrûlarıyla birlikte kendisi de yanarak vefât etmiştir. Başka ülkelerde daha önce yapılmış olsa bile konsantrik halkalar meydana getirecek şekilde boya içiçe damlatıp iğne ile şekil vererek bugün hatip ebrûsu adıyla bilinen ebrû çeşidini İstanbul’da ilk defa yapan kişidir.

⁵⁹ Işık Yazan, "Ebrû Sanatı", *Antika Dergisi*, Sayı:11, Mayıs 1986, sahife (40 – 43).

⁶⁰ Millet Kütüphanesi, Târih Bölümü, Ali Emîrî, 809

⁶¹ Mustafa Tatcı, Musa Yıldız, *XVI. ve XVIII. Asırlarda Yaşayan Velîler ve Deliler, (Enfî Hasan Hulûs Halvetî’nin Tezkiretül Mûteahhirîn isimli eserinin şerhi)*, H Yayınları, İstanbul 2016, shf 121.

⁶² Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Haz. Mustafa Koç, Bilim ve Sanat Vakfı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2011.

⁶³ Müstakimzâde bununla herhalde boya içiçe damlatıp iğne ile şekil vermek sûretiyle yapılan ebrûları kast etmektedir.

Arşivlerimizde hangilerinin Hatip Mehmed Efendi tarafından, hangilerinin o yolda ebrû yapanlar tarafından yapıldığının bulunmasına ihtiyaç gösteren çok sayıda hatip ebrûsu bulunmaktadır.

XIX. yy. ortalarında makine ile ebrû yapmanın îcâdı ve böyle yapılmış ebrûların piyasadan ucuza temîn edilebilmesi nedeniyle İstanbul'da ebrû yapan ebrûcuların büyük çoğunluğunun teknelerini kapatmak zorunda kaldığı ve ebrûnun İstanbul'da bitme noktasına geldiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Yakın zamanda ise Özbekistan'dan İstanbul'a Üsküdar'da bulunan Özbekler Tekkesi'nin şeyhliğine tâyîn edilen Sâdık Efendi, oğlu Edhem Efendi, onun talebesi Necmeddin Okyay ve onun da talebesi Mustafa Düzgünman eliyle ebrûnun günümüze kadar ulaştığı herkesçe mâlûmdur. Hatip Mehmed Efendi ve Sâdık Efendi arasında yaşamış ve sanatı bir sonraki nesile aktarmış ebrûcuların kimler olduğu konusunda herhangi bir bilgimiz bulunmamaktadır.

Görüldüğü gibi birkaç ebrûcu dışında ebrû tarihimiz bilinmezlerle doludur ve haklarında çok sınırlı da olsa bilgi sahibi olabildiğimiz ebrûcularımız doğum tarihlerine göre kronolojik olarak;

- Şebek Mehmed Efendi (öl.1608'den önce olmalıdır),
- Muhammed Lâ'li el-Fenaî (öl. 1700),
- Ayasofya Hatîbi Mehmed Efendi (öl. 1773),
- Özbekler Tekkesi Şeyhi Sâdık Efendi (öl. 1846),
- Özbekler Tekkesi Şeyhi Hezârfen İbrahim Edhem Efendi (öl. 1904),
- Sami Efendi (öl. 1912) ,
- Bekir Efendi (bilgi yok),
- Necmeddin Okyay (öl. 1976),
- Sami Necmeddin (Necmeddin Okyay'ın oğlu, öl. 1933)
- Sacid Okyay (öl. 1999)ve
- Mustafa Düzgünman (öl. 1990)

isimlerinden ibârettir.

Türk ebrû târihinin araştırılarak 500 yıl boyunca İstanbul'da ebrû yapanların isimlerinin ve nasıl bir teknik ve hangi malzemelerle ebrû yaptıklarının belirlenmesine şiddetle ihtiyaç bulunmaktadır.

Türk Ebrûsunu Diğerlerinden Ayıran Husûsiyetler

Easton'a⁶⁴ göre bir dönem bilhassa Almanya'da *Turkish*, bütün ebrû çeşitlerini isimlendirmek amacıyla kullanılmış olmakla birlikte genel olarak akik ya da taş ebrûsu diye bilinen battal ebrûyu tanımlamak üzere kullanılan bir isimdir. Benzer şekilde bâzen de *Turkish marbling*, kıvâmı artırılmış bir sıvı üzerinde doğal boyalar ve sığır ödü kullanılarak yapılan ebrûnun klâsik şeklini târif etmek üzere kullanılmıştır.

Easton'ın bu tanımlamaları, dünya ebrûcuları ve ciltçileri arasında özellikle battal ebrû etrâfında şekillenen bir Türk tarzının olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Sözkonusu edilen ebrûdaki Türk tarzı ya da üslûbu, aşağıda belirtilen özellikler bütünü ile tanımlanmaktadır.

Türk ebrûsu ;

- Usta-çırak münâsebetiyle yâni meşk usûlüyle ve bilâbedel öğretilir,
- Sâdece suda erimeyen, güneşten etkilenmeyen ve kimyasal maddeler ihtivâ etmeyen madenî esaslı tabîi boyalar kullanılır,
- Yaşlı atın kuyruk kıllarının gül dallarına sarılmasıyla yapılan fırçalar kullanılır. Türk ebrûsuna has ve öbeklerden oluşan battal ebrûlar ancak böyle fırçalar sâyesinde yapılır,
- Ebrû alınan kâğıt hiçbir sûrette önceden terbiye edilmez,
- Sâdece kâğıda ebrû alınır,
- Yapılan çiçek tasvirleri üslûplaştırılır yâni 3. boyut içermez,
- Duvara asmak için ebrû yapılmaz her zaman bir kullanım yeri gözetilir.

Türk Ebrûsunun Kullanım Yerleri

⁶⁴ Jane Pheobe Easton, *Marbling A History and a Bibliography*, Dawson's Book Shop, Los Angeles 1983, s. 118

Türk ebrûsu ;

- Üzerine yazmak,
- Cilt Kapaklarında cilt bezi yerine kullanmak,
- Ciltte yan kâğıdı olarak kullanmak,
- Murakkaa albümlerinde kullanmak,
- Levha pervazlarında kullanmak

amacıyla yapılır. Bunların dışında ebrûnun bilinirliğini artırmak söylemiyle kâğıt dışında malzemelerin ebrû tekniği ile bezenmesi, tamâmen ticârî kaygılarla yapılmaktadır ve ebrû olarak isimlendirilmeleri doğru değildir.

Türk Ebrûsunun Tekâmül Süreci

Ebrû, üzerinde ebrû yapılan sıvının kıvâmı ve sıvının yüzeyinin teknenin tabanına olan mesâfesi, sıvının eskilik derecesi, boyaaların ihtivâ ettikleri su ve sığır ödü miktarları, kullanılan sığır ödünün tâze olup olmadığı, havanın sıcaklığı, basıncı ve havadaki nem oranı gibi bir kısmı ebrûcunun irâdesi dışında çok sayıda parametrenin sonucu etkilediği bir sanat dalıdır. Bu etkenlerin neler oldukları, tek tek ya da birarada sonuca ne şekilde tesir ettikleri ancak uzun tecrübeler sonucu bilinebilmektedir. Bu nedenle ebrûnun târihî seyri içindeki tekâmülü, diğer sanatlara nazaran asırlar süren uzun bir süreye yayılmış, bilim ve teknolojinin ilerlemesi ile bu gelişim son yüzyılda önemli bir ivme kazanmıştır.

Buraya kadar anlatılanlardan açıkça görülebileceği gibi dünya ebrû târihi içerisinde Türk ebrûsu da zamâna yayılmış bir tekâmül süreci geçirmiştir. Bu sürecin en önemli kilometre taşları aşağıdaki gibi özetlenebilir ;

- Başlangıçta suyun kıvâmını artırmadan ve fırça kullanmadan boyaaları damlatmak suretiyle yapılan ebrû, 1017/1608 tarihli Fuzûlî'nin *Hadikat-üs Süedâ* isimli eserinin bir kopyasında kullanılan örnekten itibaren artık hem fırça kullanılarak hem de suya boytohumu ya da kitre ile kıvam kazandırarak yapılmaya başlanmış, bu da daha canlı renklerle ebrû yapılmasına ve elde edilen desenlerin daha kontrol edilebilir olmasına izin vermiştir.

- Ayasofya Hatibi Mehmed Efendi ile boyaları eş merkezli halkalar oluşturacak şekilde iğne ile damlatarak yine bir iğne ile bunlara çeşitli şekiller vermek suretiyle gerçekleştirilen ve İstanbul için yeni bir tarz olarak ortaya çıkan hatip ebrûları, Hatip Mehmed Efendi ve daha sonraki ebrûcular tarafından çokça üretilmiş, uzun yıllar mücellitler tarafından murakkaa albümlerinin pervazlarında kullanılmıştır.
- İstanbul'da ebrû bitme noktasına gelmişken Buhâra'da öğrendiği ebrûyu İstanbul'a getiren Özbek Şeyhi Sâdık Efendi ve ebrûyu ondan öğrenen oğlu Edhem Efendi ile Türk ebrûsuna genellikle nefli battal ebrû ile vücut bulan Orta Asya ebrûsunun karakteristikleri de bir zenginlik olarak eklenmiştir.
- Hocası Edhem Efendi'nin ömrünün son 9 ayına yetişebilen Necmeddin Okyay, hocasından öğrendikleriyle yetinmemiş, arşiv ve kütüphânelerde yoğun araştırmalar yaparak gördüğü ebrû çeşitlerini hocasından öğrendikleriyle birleştirmiş ve Buhâra ve İstanbul ekollerini birleştirerek yeni bir Türk ekolü ortaya çıkarmıştır.
- Necmeddin Okyay, daha önce ebrûda tam üslûplaştırılmış olarak yapılan çiçekleri, kendisinden üç asır önce yapılan Rüstem Paşa Camii başta olmak üzere camilerde kullanılan çinilerdeki yarı üsluplaştırılmış lâle ve karanfil figürlerinden esinlenerek kitre üzerinde yarı stilize hâle getirmeye muvaffak olmuş ve Türk ebrûsuna önemli bir zenginlik kazandırmıştır.
- Aynı şekilde Necmeddin Okyay, muhtemelen Süleymaniye Kütüphanesi'nde araştırmalar yaparken, katı' tekniği ile hazırlanan kalıbın, arap zamkıyla ebrûlanacak kâğıda yapıştırılıp kâğıt ebrûlandıktan sonra kalıbın sökülmesiyle gerçekleştirilen ebrûyu⁶⁵ görerek bu tekniği hüsn-i hat için kullanmayı düşünmüş, önce yazıların nevrege denenen âletle kalıplarını kesip bunları arap zamkıyla yapıştırarak yazılı akkâse ebular yapmış, zamkın kalıbın dışına taşan yerlerinin de boya almadığını görünce doğrudan arap zamkıyla yazmak sûretiyle birçok yazılı akkâse ebrû yaparak Türk ebrûsuna ayrı bir çeşitlilik ve zenginlik katmıştır.⁶⁶ Bu ebrûlar güzel yazı ve

⁶⁵ Süleymâniye Kütüphanesi Şeyh Hamdullah NR02 M VR 009

⁶⁶ Derman, a.g.e., s. 21-25.

şu sonuç çıkartılabilir. Her ebrûcu önce ustasını taklîd ederek öğrenmekte ancak zamanla yaptığı her ebrûda gördüğü estetik ya da teknik problemleri gidererek sanatı mükemmele yaklaştırmaktadır. Günümüzden otuz sene sonra Uğur Taşatan da ustasının ebrûsunun aynısını taklîd ederek başladığı yolda ustasının henüz fark etmediği estetik problemleri fark edip düzelterek lâle ebrûsunu çok daha estetik ve mükemmele yakın hâle getirecektir. Tekâmül târih boyunca bütün ebrû çeşitleri için bu şekilde olmuş bundan sonra da aynı şekilde devam edecektir.

KAYNAKÇA

BABAOĞLU T. Alparslan, Türk Ebrûsu Nakş-ı ber Âb, KTSV Yayınları, İstanbul, 2017

BENSON Jake, “*Historical Reference to Paper Marbling in East Asia*”, Society of Marbling 2005 Annual, Colorado 80634, ABD

DERMAN Uğur, Türk Sanatında Ebrû, Ak Yayınları, İstanbul, Nisan 1977

EASTON Jane Pheobe, *Marbling A History and a Bibliography*, Dawson’s Book Shop, Los Angeles 1983

H Aidar Navina Najat and Marika Sardar (with contributions of Jake Benson), *The Art of Abri: Marbled Alum Leaves, Drawings and Paintings of the Deccan, Sultan’s of Deccan India, 1500-1700, Opulence and Fantasy*, THE METROPOLITAN MEUSEUM OF ART, NEW YORK, Distributed by Yale University Press, New Heaven and London

TATCI Mustafa ve Musa Yıldız, XVI. Ve XVIII. Asırlarda Yaşayan Veliler ve Deliler, H Yayınları 2. Baskı, İstanbul, 2016